δεν μας έδωσαν σχεδόν κανένα παραγωγικό επίθημα για να παραχθούν λέξεις από ελληνικά θέματα. Τα ρωμανικά επιθήματα *-άδος, -έλλα, -έλλο, -έττο, -έσσα, -ῖνος* σπάνια χρησιμοποιούνται έξω από τις ρωμανικές δάνειες λέξεις. Αν κάνουμε έναν έλεγχο σε 100 στίχους από κάθε πρώιμο δημώδες κείμενο, από τα παρακάτω έργα, βρίσκουμε τα εξής γαλλικά και ιταλικά γλωσσικά δάνεια:

Χρονικόν του Μορέως
καβαλάρος, καβαλαρὸς
μισὶρ
ρόϊ
λίζιος (liege)
κουγκεστίζω (ρήμα σχηματισμένο κανονικά από τη δάνεια λέξη *κουγκέστα*)

Λίβιστρος και Ροδάμνη
τέντα
σουκανὰ

Καλλίμαχος και Χρυσορρόη
ἐξόμπλιον (exemple)

Βέλθανδρος και Χρυσάντζα
φλισκίνα (piscina)

Τρωικός πόλεμος
τσάμπρα (chambre)

Αχιλλὴς
φισκίνα
κουρτέσα
φάλκων

Μια σύγκριση με τις παρόμοιες λίστες των νεόπλαστων σύνθετων λέξεων που αναφέραμε στις σελίδες 115-6 υπογραμμίζει το γεγονός ότι η σημαντική διεύρυνση του ελληνικού λεξιλογίου, που είναι εμφανής σ' αυτή την περίοδο, πραγματοποιήθηκε κυρίως με τη χρησιμοποίηση ελληνικών γλωσσικών αποθεμάτων και όχι με λεξιλογικούς δανεισμούς, παρά το κύρος που είχαν τα Γαλλικά και τα Ιταλικά ως διοικητικές γλώσσες. Η κυριότερη εξαίρεση σ' αυτή τη γενική διατύπωση αφορά τους ναυτικούς όρους. Στο μεγαλύτερο μέρος τους είναι ιταλικής καταγωγής και συχνά πέρασαν από τα Ελληνικά στα Τουρκικά, στα Αραβικά και σε ένα μικρότερο βαθμό στα Ρωσικά. Οι όροι αυτοί σχημάτισαν ένα μέρος της lingua franca —ενός διεθνούς εμπορικού και ναυτικού λεξιλογίου που δεν έχει όμως τα δομικά χαρακτηριστικά μιας γλώσσας— που χρησιμοποιούνταν σ' ολόκληρη την ανατολική Μεσόγειο και τη Μαύρη θάλασσα ως τον 19ο αιώνα.[15]

[15] Πβ. Kahane και Tietze (1958).

5 *Τα Ελληνικὰ στην εποχή της Τουρκοκρατίας*

Η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους το 1453 και το τέλος της βυζαντινής αυτοκρατορίας δεν άλλαξε σημαντικά τις συνθήκες κάτω από τις οποίες χρησιμοποιούνταν η ελληνική γλώσσα. Δυνάμωσαν απλώς οι προϋπάρχουσες τάσεις. Η 'σοβαρή' λογοτεχνία συνέχισε να γράφεται αποκλειστικά στη λόγια γλώσσα ή στον κοντινότερο δυνατό γλωσσικό της τύπο, που μπορούσαν να πετύχουν οι συγγραφείς. Η λογοτεχνία στην ομιλουμένη ή σε μια γλώσσα που περιείχε πολλά στοιχεία της προφορικής γλώσσας περιορίστηκε σχεδόν μόνο στην ποίηση. Η ποίηση αυτή, κατά κανόνα, δεν ήταν δημοτική, παρόλο που σε ορισμένες περιπτώσεις συντέθηκε προφορικά. Οι συγγραφείς της, αλλά και οι αναγνώστες ή οι ακροατές της συχνά ανήκαν στις πιο εύπορες και μορφωμένες κοινωνικές ομάδες. Αλλά η ποίηση αυτή δεν απολάμβανε το κύρος που θα είχε ένα έργο γραμμένο στη λόγια γλώσσα και γι' αυτό υπήρχε μια ατημελησία στη γλωσσική μορφή. Όπως μερικοί σύγχρονοι του Πετράρχη — και καμιά φορά και ο ίδιος ο Πετράρχης — εκτιμούσαν περισσότερο το ανιαρό και παράγωγο λατινόγλωσσο επικό ποίημα *Africa* από τα ιταλικά ποιήματα του *Canzoniere*, έτσι και η ελληνική κοινωνία — παρά την ευχαρίστηση που ξέρουμε ότι έβρισκε στη δημώδη ποίηση — θεωρούσε πως δεν άξιζε τον κόπο να αντιγράψει και να μεταδώσει κανείς τα λαϊκά έργα, όπως γινόταν με τα έργα της λόγιας παράδοσης.[1]

Εδώ όμως σταματά και η ομοιότητα ανάμεσα στην Ελλάδα και την Ιταλία. Στα χρόνια του Πετράρχη η Ιταλία είχε ήδη μια εθνική γλώσσα — lingua toscana in bocca romana — αν και αυτή δεν ήταν ουσιαστικά η μητρική γλώσσα κάποιας συγκεκριμένης γλωσσικής κοινότητας. Η Ελλάδα έπρεπε να περιμένει ως τον 19ο αιώνα για μια εθνική γλώσσα και πραγματικά κατά μια

[1] Για πολλές πλευρές του ζητήματος της ελληνικής γλώσσας στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, πβ. Θαβώρης (1971).

έννοια δεν την έχει αποκτήσει ακόμα. Η ιστορία του αγώνα για τη σφυρηλάτηση εθνικής γλώσσας για το νέο εθνικό κράτος ανήκει όμως στο επόμενο κεφάλαιο. Στο μεταξύ ας εξετάσουμε συνοπτικά την κατάσταση που δημιουργήθηκε στην περίοδο από τα μέσα του 15ου αιώνα ως τα τέλη του 17ου αιώνα.

Η σημαντική μετανάστευση Ελλήνων από την Πόλη σε περιοχές που βρίσκονταν ακόμα έξω από τον τουρκικό έλεγχο πιθανόν να βοήθησε στην εξάπλωσή της προφορικής γλώσσας της πρωτεύουσας σε πιο απομακρυσμένες περιοχές και έτσι προώθησε την ανάπτυξη μιας κοινής ομιλούμενης γλώσσας. Ταυτόχρονα όμως, εφόσον η γλώσσα αυτή δεν ήταν το γλωσσικό όργανο μιας λογοτεχνίας που έχαιρε κύρους και εφόσον δεν διδασκόταν στα σχολεία, η εξάπλωσή της παρεμποδίστηκε, ενώ ενθαρρύνθηκε η διατήρηση των διαλεκτικών διαφορών. Η τουρκική διοίκηση ευνοούσε την αποκέντρωση και την απομόνωση των επαρχιών αναμεταξύ τους. Το ίδιο περίπου έγινε και στις φραγκοκρατούμενες περιοχές, καθεμιά από τις οποίες στρεφόταν περισσότερο προς την Ιταλία ή τη Γαλλία για να βρει πολιτιστικά πρότυπα παρά προς την Κωνσταντινούπολη. Η πρωτεύουσα έπαψε πια να είναι το κέντρο της ελληνόγλωσσης αυτοκρατορίας. Οι διανοούμενοί της, μερικοί από τους οποίους έπαιξαν ένα σημαντικό ρόλο στη διοίκηση της οθωμανικής αυτοκρατορίας στις αρχές του 17ου αιώνα, εργάζονταν μέσα σ' ένα ξενόγλωσσο περιβάλλον και χρησιμοποιούσαν τη λόγια γλώσσα. Στις τουρκοκρατούμενες περιοχές οι μόνοι πνευματικοί άνθρωποι ήταν οι κληρικοί, που θεωρούσαν τον εαυτό τους κληρονόμο της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και χρησιμοποιούσαν την κλασικίζουσα λόγια γλώσσα σε κάθε επικοινωνιακή περίσταση, εκτός από τις πιο εφήμερες. Η γλωσσική αυτή καθαρολογία διευκολυνόταν περισσότερο στην Ελλάδα, αφού οι διαφορές ανάμεσα στη λόγια και στην προφορική γλώσσα ήταν πολύ μικρότερες απ' ό,τι στις χώρες που μιλιούνταν οι ρωμανικές γλώσσες.

Εκείνο λοιπόν που συναντάμε στα χρόνια της Τουρκοκρατίας είναι μια σειρά από κέντρα της δημώδους ποίησης, που το καθένα τους εμφανίζει περισσότερα ή λιγότερα διαλεκτικά γνωρίσματα στη γλωσσική τους μορφή. Βρίσκονταν όλα τους έξω από την οθωμανική αυτοκρατορία, όχι επειδή ο τουρκοκρατούμενος κόσμος δεν έγραφε πια ποίηση — τα κλέφτικα τραγούδια (πβ. R. Beaton, *Folk Poetry of Modern Greece*, Καίμπριτζ 1980, 102-11) αποτελούν μαρτυρία για μια ανθηρή προφορική ποίηση — αλλά επειδή οι μορφωμένοι της ελληνικής κοινωνίας στο σύνολό τους δεν ενδιαφέρονταν για τέτοιου είδους λογοτεχνία. Και βέβαια, στις τουρκοκρατούμενες περιοχές υπήρχαν πολύ λιγότεροι άνθρωποι που μπορούσαν να διαβάζουν και να γράφουν απ' ό,τι, ας πούμε, στις βενετοκρατούμενες περιοχές. Ακόμα, οι περιοχές αυτές ήταν αποκομμένες από τις άμεσες επιδράσεις της Αναγέννησης που ήταν τόσο ισχυρές στην ενετοκρατούμενη Κρήτη και στη γαλλοκρατούμενη Κύπρο.[2]

Προχωρώντας από τα ανατολικά προς τα δυτικά, ξεκινάμε από την Κύπρο, όπου τα διαλεκτικά χαρακτηριστικά φανερώνονται πρώιμα στη δημώδη λογοτεχνία. Το *Χρονικό* του Γεώργιου Βουστρώνιου († γύρω στο 1501) συνεχίζει το χρονικό του Μαχαιρά. Ένα καθαρά διαλεκτικό κείμενο είναι η συλλογή ερωτικών ποιημάτων, που είναι γραμμένα με την πετραρχική τεχνοτροπία.[3] Τα Ελληνικά της Κύπρου διέφεραν πολύ από τη γλώσσα που μιλούσε η πλειοψηφία των Ελλήνων και συνεπώς δεν μπορούσαν να αποτελέσουν την πρακτική βάση μιας κοινής γραπτής γλώσσας, όπως δεν μπόρεσε να δώσει τη βάση για την ιταλική γλώσσα και η γλώσσα των πρώιμων ποιητών της Σικελίας. Όπως και να έχει το πράγμα, η Κύπρος κατακτήθηκε το 1571 από τους Τούρκους, ύστερα από μακροχρόνιο πόλεμο, και η δημώδης λογοτεχνία εξαναγκάστηκε σε μια υπόγεια λειτουργία, επιβιώνοντας μόνο σαν δημοτική ποίηση.

Το δεύτερο κέντρο ήταν τα Δωδεκάνησα και ιδιαίτερα η Ρόδος. Από εκεί έχουμε αρκετά ποιήματα του Εμμανουήλ Γεωργιλά στις αρχές του 16ου αιώνα και μια συλλογή ερωτικών τραγουδιών με ιταλική τεχνοτροπία, πιο έμμεση όμως από αυτή των κυπριακών ποιημάτων.[4] Με την κατάληψη των Δωδεκανήσων το 1522 σταματά και αυτή η λογοτεχνία.

Το τρίτο και σημαντικότερο κέντρο ήταν η Κρήτη που παρέμεινε υπό ενετική κυριαρχία ως το 1669. Πολλοί πρόσφυγες από

[2] Για την ελληνική δημώδη λογοτεχνία στην περίοδο της Τουρκοκρατίας πβ. Knös (1962), όπου υπάρχει μια πλήρης βιβλιογραφία. Ο Δημαράς (1967) και ο Πολίτης (1965-7) τόμ. 2 και 3 περιλαμβάνουν εκτεταμένα αποσπάσματα από τα περισσότερα κείμενα που αναφέρθηκαν καθώς και από πολλά άλλα, με πλήρεις παραπομπές στα χειρόγραφα και στις εκδόσεις.

[3] Εκδόθηκε από τη Siapkaras - Pitsillides με γαλλική μετάφραση και πλήρη εισαγωγή (1952).

[4] Εκδόθηκαν από τους Hesseling και Pernot (1913) και από τον Pernot (1931).

την Κωνσταντινούπολη εγκαταστάθηκαν εκεί αμέσως μετά την πτώση της Πόλης. Ένας συγκινητικός θρήνος για την άλωση της Κωνσταντινούπολης, που θεωρήθηκε συχνά ότι γράφτηκε στην Κρήτη, είναι πιθανότατα δωδεκανησιακός. Στις αρχές του 16ου αιώνα έχουμε την ακμή της κρητικής δημώδους λογοτεχνίας.[5] Το ποίημα του Μανόλη Σκλάβου για το σεισμό του 1508 γράφτηκε αμέσως μετά το γεγονός. Η μετρική παράφραση της Γένεσης του Γεώργιου Χούμνου χρονολογείται μία ή δύο δεκαετίες νωρίτερα.[6] Τα αυτοβιογραφικά ποιήματα του Στέφανου Σαχλίκη ανήκουν στα πρώτα χρόνια του 16ου αιώνα. Τα ποιήματα του Μαρίνου Φαλιέρου γνωρίζουμε τώρα ότι ανήκουν στον 15ο αιώνα.[7] Πιο δύσκολα στη χρονολόγησή τους είναι τα ποιήματα του Ιωάννη Πικατόρου και ο *Απόκοπος* του Μπεργαδή, ένα όραμα της Κόλασης που δεν οφείλει τίποτα στον Δάντη. Στον 16ο αιώνα έχουμε ακόμα πολλά ελάσσονα ποιήματα. Προς τα τέλη του αιώνα βρίσκουμε τις αρχές μιας δραματικής σχολής με ισχυρές ιταλικές επιδράσεις. Τα κυριότερα ονόματά της είναι ο Γεώργιος Χορτάτζης και ο Βιτσέντζος Κορνάρος. Σ' αυτούς τους δύο συγγραφείς πρέπει να αποδώσουμε, με κάθε πιθανότητα, τις τραγωδίες *Ερωφίλη, Ροδολίνος, Ζήνων*, τη *Θυσία του Αβραάμ* και τις κωμωδίες *Κατζούρμπος, Στάθης, Φορτουνάτος* και *Γύπαρης*. Ο Κορνάρος έγραψε ακόμα ένα ρομαντικό αφηγηματικό ποίημα, τον *Ερωτόκριτο*, που αντιπροσωπεύει την κορύφωση της κρητικής λογοτεχνίας[8]. Η *Ωραία βοσκοπούλα*, ένα ποιμενικό ποίημα που οφείλει πολλά στην ιταλική επίδραση, γεμάτο όμως τοπικό χρώμα, πρέπει να χρονολογηθεί ίσως στις αρχές του 16ου αιώνα. Τα πρωιμότερα κρητικά κείμενα είναι γραμμένα στο κληρονομημένο γλωσσικό αμάλγαμα της ομιλούμενης ελληνικής με διανθίσματα από τη λόγια γλώσσα, που είναι χαρακτηριστικό της λαϊκής ποίησης

[5] Για την κρητική λογοτεχνία πβ. Embiricos (1960), καθώς και τα έργα του Knös (1962) και του Δημαρά (1967) που παραθέσαμε πιο πάνω. Μια χρήσιμη βιβλιογραφία δίνει ο Μανούσακας (1953). Η καλύτερη αγγλική εισαγωγή είναι του Morgan (1960).

[6] Υπάρχει τώρα σε έκδοση του Μέγα (1975).

[7] Πβ. Bakker και van Gemert (1972), (1977), van Gemert (1973), (1980).

[8] Η καλύτερη έκδοση του *Ερωτόκριτου* παραμένει του Ξανθουδίδη (Ηράκλειο 1915), με μια εκτενή εισαγωγή και μια γλωσσική μελέτη. Το κείμενο του Ξανθουδίδη χωρίς την εισαγωγή και το ερμηνευτικό υπόμνημα ανατυπώθηκε στη μορφή χαρτόδετου βιβλίου (Αθήνα 1962 και αργότερα).

στην όψιμη βυζαντινή περίοδο. Τα διαλεκτικά γνωρίσματα στα κείμενα αυτά είναι σποραδικά και τυχαία. Για παράδειγμα στην *Ωραία βοσκοπούλα* χρησιμοποιούνται σε συνεχόμενους στίχους πλάι στους κοινούς δημοτικούς και οι κρητικοί τύποι των εγκλιτικών προσωπικών αντωνυμιών – *ἡ ὀμορφιά τζη, τὸ κορμί της–*, δίπλα στον κρητικό τύπο *ἴντα* και ο κοινός δημοτικός τύπος *τὶ* της ερωτηματικής αντωνυμίας, κλπ. Στα χρόνια του Χορτάτζη και του Κορνάρου είχε επέλθει μια διαδικασία καθαρισμού της γλώσσας και θα βρούμε λίγους σαφώς εξω-κρητικούς τύπους, παρόλο που στο θέμα του λεξιλογίου γίνονται ελεύθερα δανεισμοί από τη λόγια γλώσσα. Αυτή η καινούργια λογοτεχνική γλώσσα σε εμβρυακή μορφή βασιζόταν στην προφορική γλώσσα της ανατολικής Κρήτης, αποδέχεται όμως και τύπους του δυτικού κρητικού ιδιώματος, π.χ. το 3ο πληθυντικό πρόσωπο της οριστικής σε *-ουσι* σε αντίθεση με το ανατολικό κρητικό *-ουν(ε)*, τον παρατατικό και αόριστο σε *-ασι* σε αντίθεση με το ανατολικό κρητικό *-αν(ε)*[9], τη συλλαβική αύξηση ἠ- εκεί όπου το ανατολικό ιδίωμα έχει *ἐ-* (το *ἤφυγα* αντί του *ἔφυγα*) και τον αρνητικό μέλλοντα *δὲν θὰ* + υποτακτική αντίθετα με τον ανατολικό κρητικό *δὰ μὴ* + υποτακτική. Θα δούμε ότι οι τύποι του δυτικού κρητικού ιδιώματος που γίνονται συνηθέστερα αποδεκτοί είναι και τρέχοντες τύποι της κοινής δημοτικής. Ο *Ερωτόκριτος* φανερώνει το πιο αμιγές ανατολικό ιδίωμα και εδώ όμως δεν είναι σπάνιοι τύποι του δυτικού κρητικού ιδιώματος και της κοινής δημοτικής.[10]

Με την άλωση του Χάνδακα από τους Τούρκους το 1669 αυτή η ακμαία κρητική λογοτεχνία και η νέα λογοτεχνική γλώσσα που βασιζόταν στην προφορική ομιλία της Κρήτης, έφτασαν στο τέλος τους. Ευρύτατες αλλαγές έγιναν στην κοινωνία της Κρήτης, μια ένδειξη των οποίων είναι ο εξισλαμισμός πολλών σημαντικών στοιχείων του ελληνόγλωσσου πληθυσμού. Τα Κρητικά δεν είναι μια αρχαϊκή και περιφερειακή διάλεκτος όπως τα Κυπριακά και η Κρήτη θα μπορούσε κάλλιστα να είχε γίνει η Τοσκάνη της νεότερης Ελλάδας. Η έλλειψη όμως ενότη-

[9] Οι τύποι *-ουσι, -ασι* φαίνεται να επιβιώνουν σήμερα στην Κρήτη μόνο στην περιοχή των Σφακιών. Πβ. Κοντοσόπουλος (1981) 27.

[10] Για τη γλώσσα του *Ερωτόκριτου* πβ. το κεφάλαιο του Γ.Ν. Χατζιδάκι στην έκδοση του Ξανθουδίδη. Πολλές ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις υπάρχουν επίσης στο πλούσιο αλλά μάλλον χαοτικό βιβλίο του Πάγκαλου (1955-60).

τας του ελληνόγλωσσου κόσμου και η απουσία κύρους της δημώδους λογοτεχνίας σε σύγκριση με αυτό της λόγιας γλώσσας, καθώς και το γενικά χαμηλό πολιτιστικό επίπεδο στις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας, δημιούργησαν στην Ελλάδα μια κατάσταση διαμετρικά αντίθετη με τις συνθήκες που επικρατούσαν στην Ιταλία. Η εξαφάνιση της κρητικής λογοτεχνίας στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα απλώς έκανε αδύνατο ό,τι ήταν σε κάθε περίπτωση πολύ απίθανο.

Το τέταρτο κέντρο της ελληνικής λογοτεχνίας ήταν τα Εφτάνησα, που τα είχαν στην κατοχή τους οι Βενετοί ως τους ναπολεόντειους πολέμους και δεν έγιναν ποτέ οθωμανικά. Τον 16ο αιώνα έχουμε ποιήματα του Ζακυνθινού Κορωνέα και του Κερκυραίου Ιάκωβου Τριβώλη, μια παράφραση της *Ιλιάδας* σε μια ημι-δημώδη γλώσσα από τον Ζακυνθινό Λουκάνιο, μια διασκευή της *Θησηίδας* του Βοκκάκιου από έναν άγνωστο ποιητή και έναν αριθμό από άλλα έργα. Μετά το 1669 πολλοί Κρητικοί κατέφυγαν στα Ιόνια νησιά, φέρνοντας μαζί τους τα τραγούδια τους και τη λογοτεχνική τους παράδοση. Ως τότε όμως οι ανώτερες τάξεις των Επτανήσων, που βρίσκονταν τόσο κοντά στην Ιταλία και στους κύριους εμπορικούς δρόμους της Βενετίας, είχαν εξιταλιστεί. Η γλώσσα της καθημερινής και δημόσιας επικοινωνίας στην Κέρκυρα και στις άλλες πόλεις ήταν περισσότερο τα Ιταλικά παρά τα Ελληνικά. Έτσι, δεν υπήρχε στα αστικά κέντρα ένα κοινό για τη δημώδη λογοτεχνία όπως στην Κρήτη. Η ελληνική ποίηση, όμως, και η κοινή γλώσσα στην οποία φτιαχνόταν επέζησε ανάμεσα στους ανθρώπους της υπαίθρου και μέσω αυτών ερχόταν από καιρό σε καιρό σε επαφή με την ιταλότροπη κοινωνία των αστικών κέντρων. Όταν η γενιά του Διονύσιου Σολωμού (1798-1857), κάτω από τη διπλή επίδραση του ρομαντικού κινήματος και του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα, επιδίωκε να ξεκόψει από τον θανάσιμο εναγκαλισμό της λόγιας βυζαντινής γλώσσας και να δημιουργήσει μια καινούργια εθνική γλώσσα για τον αναγεννώμενο ελληνικό λαό, που να βασίζεται στην ομιλουμένη, βρήκαν στα Εφτάνησα — από όπου κατάγονταν ο Σολωμός και άλλοι — μια ζωντανή λογοτεχνική παράδοση στη δημώδη γλώσσα. Η παράδοση αυτή, αν και επιβίωσε στα στόματα ταπεινών χωρικών, είχε τις ρίζες της διαμέσου της ενετοκρατούμενης Κρήτης και της δημώδους γραμματείας του όψιμου βυζαντινού κόσμου πίσω

στο πρώτο αποφασιστικό δημιουργικό βήμα της ομιλουμένης τον 12ο αιώνα.

Εκτός από τα λογοτεχνικά έργα αυτή την περίοδο έχουμε και μια ή δύο περιγραφές της προφορικής γλώσσας. Η πρωιμότερη είναι η *Γραμματική* του Κερκυραίου Νικόλαου Σοφιανού, που γράφτηκε στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα.[11] Έχουμε και τις γραμματικές του Girolamo Germano (1622)[12] και του Simon Portius (1632)[13]· όλες τους περιέχουν στοιχεία από τη λόγια γλώσσα ενώ ο Σοφιανός περιγράφει μάλιστα και ειδικά γνωρίσματα της μητρικής του διαλέκτου. Παρ' όλα αυτά όμως μας παρέχουν — και αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τον Σοφιανό — μια συνεκτική περιγραφή της κοινής προφορικής γλώσσας μαζί με τις παραλλαγές της. Μια αδημοσίευτη γραμματική του Ρωμανού Νικηφόρου (17ος αιώνας) περιέχει πολλές ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις πάνω στις τοπικές διαφορές της ομιλίας.[14] Στις αρχές του 18ου αιώνα ο Alessio de Somavera (ο παπάς Alexis de Sommevoir, ένας Γάλλος καπουτσίνος από την Haute-Marne που πέρασε πολλά χρόνια στην Κωνσταντινούπολη, στη Σμύρνη και σε άλλα μέρη του ελληνόγλωσσου κόσμου) δημοσίευσε το πρώτο λεξικό της δημώδους ελληνικής.[15]

Τα κυριότερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της νεοελληνικής γλώσσας είχαν ήδη σχηματοποιηθεί πριν από τον 15ο αιώνα. Δεν έχουμε να καταγράψουμε καμιά φωνολογική αλλαγή κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, αν και κατά τη διαδικασία της διαφοροποίησης των διαλέκτων αναμφίβολα συνέβησαν μερικές αλλαγές. Μια συνέπεια της διγλωσσίας την περίοδο αυτή ήταν η ύπαρξη δύο φωνολογικών συστημάτων, ενός εγγενούς της προφορικής γλώσσας και ενός άλλου που το συναντούμε στα πολυάριθμα λεξιλογικά δάνεια από τη λόγια γλώσσα. Το κύριο σημείο διαφοράς ανάμεσά τους ήταν ο χειρισμός των συμφωνικών συμπλεγμάτων *-κτ-*, *-χθ-*, *-πτ-*, *-φθ-* που διατηρήθηκαν στις λόγιες δάνειες λέξεις, ενώ άλλαξαν σε *-χτ-* και *-φτ-* στην ομιλουμένη. Η χρήση του τελικού *-ν* διαφοροποιούσε επίσης φωνολογικά την προφορική από τη λόγια γλώσσα.

[11] Εκδ. Legrand (1874).
[12] Εκδ. Pernot (1907).
[13] Εκδ. Meyer -Lübke (1889).
[14] Πβ. Legrand (1874) 14-19.
[15] Alessio da Somavera (1709)· πβ. Legrand (1918) 74-7.

Στη σφαίρα της μορφολογίας παρατηρούμε, όσο μας επιτρέπουν τα κείμενα να βγάζουμε γενικά συμπεράσματα, μια γενικά αυστηρότερη εφαρμογή του ονοματικού κλιτικού παραδείγματος και μια εξομάλυνση των ανωμαλιών και των διπλοτυπιών. Όλα τα κείμενα όμως, ακόμα και το σχετικά ομοιογενές ανατολικό κρητικό ιδίωμα του *Ερωτόκριτου*, μαρτυρούν πολλούς δανεισμούς από τη λόγια γλώσσα ή από παλιότερους ή γεωγραφικά ευδιάκριτους τύπους της προφορικής γλώσσας, που φέρνουν μαζί τους και τη δικιά τους μορφολογία. Μια αξιοσημείωτη συστηματοποίηση είναι αυτή που αφορά τον τονισμό των ουσιαστικών και των επιθέτων. Οι διάλεκτοι ποικίλλουν ακόμα μεταξύ τους ως προς το ζήτημα του τονισμού. Την περίοδο αυτή όμως δεσπόζει το κοινό δημοτικό σχήμα, με το οποίο ο τόνος μετατίθεται στα ουσιαστικά σύμφωνα με τους αρχαιοελληνικούς τονικούς κανόνες, παραμένει όμως αμετακίνητος στα επίθετα. Έτσι, έχουμε: *ἄνθρωπος, ἄνθρωπον, ἄνθρωποι* (ο τύπος *ἀνθρῶποι* είναι λαϊκότερος) απέναντι στους τύπους *ἀνθρώπου, ἀνθρώπους, ἀνθρώπων*, αλλά *ὄμορφος, ὄμορφη, ὄμορφον, ὄμορφους*, κλπ.

Στο οριστικό άρθρο η αιτιατική πληθυντικού του θηλυκού *τές* αντικαθίσταται ολοένα και συχνότερα από τον κανονικό τύπο της κοινής δημοτικής *τίς*. Ο παλιότερος τύπος *τές* αλλά και ο τύπος *τάς* επιβιώνουν όμως στις διαλέκτους. Η αλλαγή του *τὲς* σε *τὶς* οφείλεται πιθανότατα στην αναλογία με τους άλλους τύπους του θηλυκού άρθρου *ἡ, τή, τῆς*, που αποδείχτηκαν ισχυρότεροι από τους τύπους των θηλυκών ουσιαστικών σε *-ες*[16].

Στη μορφολογία του ρήματος υπάρχουν και άλλες αλλαγές. Η μελλοντική περίφραση *θὰ* + υποτακτική (το πρωιμότερο ίσως παράδειγμα έχει καταγραφεί στον πρόλογο του *Χρονικού του Μορέως* (στ. 825)) παραμερίζει σχεδόν ολοκληρωτικά όλες τις άλλες περιφράσεις της κοινής προφορικής γλώσσας, παρόλο που συναντούμε και άλλες περιφράσεις στις διαλέκτους. Αρκετά παράδοξο είναι το γεγονός ότι ο Σοφιανός μας δίνει μόνο τα *θέλω γράφει* και *θέλω γράψει* ως τύπους του μέλλοντα και δεν αναφέρει τη σύνταξη με το *θά*. Μπορούμε μάλιστα να χαράξουμε την πορεία της εξάπλωσης του *θὰ* + υποτακτική σε βάρος άλλων περιφράσεων ακόμα και στα μικρασιατικά ιδιώματα και

[16] Για την εξέλιξη του οριστικού άρθρου πβ. Αναγνωστόπουλος (1922), όπου συγκεντρώνεται μεγάλο μέρος του επεξηγηματικού υλικού.

στο ιδιόρρυθμο ιδίωμα της Μαριούπολης. Στην περίοδο που εξετάζουμε και το κρητικό δράμα και ο *Ερωτόκριτος* μεταχειρίζονται το *θὰ* + υποτακτική, αν και στα σημερινά κρητικά ιδιώματα, όπως σχεδόν σίγουρα και τον 17ο αιώνα, ήταν σε χρήση και άλλα περιφραστικά σχήματα στη θέση του *θὰ* + υποτακτική ή παράλληλα μ' αυτό.[17]

Δύο περιφράσεις του παρακειμένου εδραιώνονται, το *ἔχω* + απαρέμφατο αορίστου (πβ. σ. 110) και το *ἔχω* + μετοχή παρακειμένου σε *-μένος*, που η καθεμιά τους έχει τη δικιά της σημασιολογική απόχρωση. Η δεύτερη σχηματίζεται φυσικά μόνο από τα μεταβατικά ρήματα και είναι πολύ σπανιότερη στη δημοτική από την πρώτη. Στις διαλέκτους η κατάσταση είναι πιο περίπλοκη. Σε μερικές περιφερειακές διαλέκτους το *ἔχω* + αοριστικό απαρέμφατο δεν χρησιμοποιείται. Σε άλλες βρίσκουμε μια τρίτη περίφραση με το *ἔχω* + ρηματικό επίθετο σε *-τός*. Στα μικρασιατικά ιδιώματα του Πόντου και της Καππαδοκίας δεν βρίσκουμε καμιά από τις δύο, ενώ ο παρακείμενος εκφράζεται με την οριστική αορίστου που συνοδεύεται από το άκαμπτο 3ο ενικό πρόσωπο του παρατατικού του ρήματος 'είμαι'. Η περίφραση αυτή ίσως είναι σχετικά πρόσφατη εξέλιξη που οφείλεται στην τουρκική επίδραση.[18]

Πλάι στη μελλοντική περίφραση *θὰ* + υποτακτική αρχίζουμε να συναντάμε μια δυνητική έγκλιση με *θὰ* + οριστική παρατατικού ή αορίστου. Ο νέος αυτός δυνητικός ή υποθετικός τύπος με *θὰ* + οριστική παρατατικού ή αορίστου αντικαθιστά τον απομονωμένο μεσαιωνικό τύπο *εἶχα* + απαρέμφατο αορίστου, από τη στιγμή που το *ἔχω* + αοριστικό απαρέμφατο έχασε τη μελλοντική σημασία του και έγινε ισοδύναμο του παρακειμένου. Το *νὰ* + παρελθοντικός χρόνος στην οριστική αντιπροσωπεύει ένα ενδιάμεσο στάδιο ή ίσως καλύτερα ένα αδιέξοδο: το παράδειγμα είναι από τα Προδρομικά ποιήματα (3.211) *καὶ τότε νὰ 'δες, δέσποτα, πηδήματα νεωτέρου*. Η συντακτική αυτή δομή στηρίχτηκε στη χρήση του *νὰ* + υποτακτική ως μελλοντικό ισοδύναμο, που με τη σειρά του ίσως να προέκυψε από τη χρήση της υποτακτικής αορίστου στα ελληνιστικά Ελληνικά με μελλοντική σημασία. Ο περίεργος μελλοντικός τύπος *νὰ* + υποτακτική + *θέλω* (κλιτό) ή το άκλιτο *θέλε* που βρίσκουμε σήμερα σε

[17] Πάγκαλος (1955-60) Ι, 322 - 4.
[18] Aerts (1965) 168-83.

μερικές διαλέκτους, όπως π.χ. στα Κρητικά, ίσως οφείλεται στη συγχώνευση αυτού του μέλλοντα με *νὰ* (+ υποτακτική) και του μέλλοντα της κοινής δημοτικής με *θὰ* + υποτακτική. Όμως πολλά πράγματα παραμένουν ανεξήγητα σχετικά με την εξέλιξη του μέλλοντα και των υποθετικών δυνητικών τύπων στα Νεοελληνικά· αυτό οφείλεται τόσο στη διφορούμενη φύση των γραμματειακών πηγών όσο και στη σχετική έλλειψη διαλεκτικών κειμένων έως τον όψιμο 19ο αιώνα και ακόμα στα πολλά κενά που παρουσιάζει η γνώση μας για τις νεοελληνικές διαλέκτους σήμερα.

Στην κοινή προφορική γλώσσα δεν έχουμε να σημειώσουμε συντακτικές αλλαγές την περίοδο της Τουρκοκρατίας, εκτός από τις καθαρά υφολογικές αλλαγές καθώς και εκείνες, που ήδη συζητήσαμε σχετικά με τον σχηματισμό των περιφραστικών χρόνων. Σε ορισμένες όμως διαλέκτους συνέβησαν ριζικές μεταβολές κάτω από την επίδραση του ξένου γλωσσικού περιβάλλοντος στο οποίο έτυχε να μιλιούνται. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τα περισσότερα μικρασιατικά ιδιώματα, όπου ο περισσότερος πληθυσμός ήταν αναγκαστικά δίγλωσσος. Παρόλο που δεν έχουμε διαλεκτικά κείμενα από αυτή την περίοδο, είναι φανερό πως στους ενδιάμεσους αιώνες από την τουρκική κατάκτηση ως τα πρώτα γραπτά διαλεκτικά κείμενα του 19ου αιώνα συνέβησαν αλλαγές, όπως π.χ. η υιοθέτηση της τουρκικής διάταξης των λέξεων με το ρήμα στο τέλος της πρότασης, ο περιορισμός της χρήσης του οριστικού άρθρου στην αιτιατική, όπου και τα Τουρκικά κάνουν διάκριση ανάμεσα σε οριστικό και αόριστο άρθρο, η καταστολή του γραμματικού γένους και του συνακόλουθου συντακτικού χαρακτηριστικού της συμφωνίας, η ανάπτυξη μιας συντακτικής διάκρισης ανάμεσα στα έμψυχα και τα άψυχα ουσιαστικά, κλπ.[19] Οι ελληνικοί γλωσσικοί θύλακες στην Καλαβρία και στην Απουλία επηρεάστηκαν κατά παρόμοιο τρόπο από τα Ιταλικά. Επειδή όμως οι συντακτικές διαφορές ανάμεσα στα Ελληνικά και τα Ιταλικά δεν είναι τόσο εντυπωσιακές, όσο ανάμεσα στα Ελληνικά και τα Τουρκικά, και οι αλλαγές δεν είναι τόσο ριζικές. Στην ιταλική επίδραση πρέπει να αποδώσουμε γνωρίσματα όπως π.χ. : η περιφραστική παθητική φωνή που σχηματίζεται από το ρήμα

[19] Mirambel (1955), (1957-8), (1963β), (1964α).

'είμαι' και μια παθητική μετοχή, η άλλη παθητική περίφραση που σχηματίζεται με το ρήμα *έρχομαι* και μια παθητική μετοχή σύμφωνα με το πρότυπο του ιταλικού *venne ucciso*, η απουσία ξεχωριστού τύπου για τον μέλλοντα, επειδή δεν υπάρχει και στις νοτιοϊταλικές διαλέκτους των γύρω περιοχών, κλπ.[20] Παρόμοια και το σχεδόν σβησμένο σήμερα ελληνικό ιδίωμα της Cargèse, που το έφεραν στην Κορσική τον 17ο αιώνα μετανάστες από τη Μάνη, έχει δεχθεί επιδράσεις στη συντακτική δομή του από την ιταλική διάλεκτο της Κορσικής και από τα Γαλλικά. Είναι πολύ νωρίς για να πούμε αν γίνονται παρόμοιες αλλαγές στα Ελληνικά της κυπριακής κοινότητας στο Λονδίνο — και όπως και να έχει το πράγμα η περίπτωση αυτή δεν ανήκει στην περίοδο που πραγματευόμαστε. Ο Κοντοσόπουλος δίνει μερικά ενδιαφέροντα παραδείγματα της αγγλικής επίδρασης στο λεξιλόγιο και στο σημασιολογικό πεδίο του ελληνικού κυπριακού ιδιώματος στο Λονδίνο.[21] Ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις έγιναν σε σχέση με αυτό το ζήτημα και για την ομιλία της ελληνικής κοινότητας του Σικάγου.[22]

Στο λεξιλόγιο, η κύρια πηγή για τη δημιουργία νέων λέξεων εξακολουθεί να είναι η παραγωγή και η σύνθεση. Τα περισσότερα από τα παραγωγικά επιθήματα της όψιμης μεσαιωνικής περιόδου εξακολουθούν να είναι ενεργά στην περίοδο της Τουρκοκρατίας. Μερικά γίνονται ιδιαίτερα παραγωγικά, όπως π.χ. οι καταλήξεις *-άδα* (που απομονώνεται από ιταλικές διαλεκτικές δάνειες λέξεις), *-ίτσι, -ίτσα, -ίτσης* (μάλλον όχι από σλαβικές δάνειες λέξεις, που ποτέ δεν ήταν πολυάριθμες, αλλά από ουράνωση του συμφώνου της κατάληξης *-ίκι(ος))*. Γόνιμα αποδείχτηκαν και δύο επιθήματα που αποσπάστηκαν από τουρκικές δάνειες λέξεις, τα *-τζής* και *-λῆς*. Ανάμεσα στις νέες σύνθετες λέξεις συναντάμε πάρα πολλά σύνθετα ρήματα με πρώτο συνθετικό στοιχείο ουσιαστικό ή επίθετο, στα οποία όμως δεν αντιστοιχούν σύνθετα ουσιαστικά ή επίθετα, π.χ. *γλυκοκοιτάζω, ψευτοζῶ.* Στα αρχαία Ελληνικά και στην κοινή και γενικά στα πρώιμα βυζαντινά, τα σύνθετα ρήματα σχηματίζονται είτε από ένα επιρρηματικό πρώτο συνθετικό είτε, όπως τα μετονοματικά

[20] Rohlfs (1950) 213-14, 220-1.
[21] Κοντοσόπουλος (1981) 21-22.
[22] Seaman (1972).

ρήματα, από ένα σύνθετο ουσιαστικό ή επίθετο. Ένας άλλος τύπος σύνθετων λέξεων που πρωτοεμφανίζεται στην όψιμη κοινή και γίνεται ιδιαίτερα συχνός στην περίοδο που εξετάζουμε είναι τα αποκαλούμενα *dvandva* σύνθετα (παρατακτικά σύνθετα), π.χ. *γιδοπρόβατα, μερόνυχτο.*[23]

Δάνειες λέξεις από τις νεολατινικές γλώσσες της Μεσογείου εξακολουθούν να μπαίνουν στα Ελληνικά, ιδιαίτερα σε περιοχές που τον πολιτικό έλεγχό τους είχε η Δύση. Ο δανεισμός ευρωπαϊκών πολιτιστικών λέξεων γίνεται συνήθως από τον ιταλικό τους τύπο και καμιά φορά από τον γαλλικό. Μια καινούργια πηγή δάνειων λέξεων είναι τα Τουρκικά. Η γλώσσα της ηπειρωτικής Ελλάδας και της Μικράς Ασίας γεμίζει αυτή την περίοδο από τουρκικές λέξεις, κατά κύριο λόγο κοινωνικούς, πολιτικούς και θρησκευτικούς όρους αλλά και λέξεις που αφορούν όλα τα λεξιλογικά πεδία· αυτό συμβαίνει ιδιαίτερα στη Μικρά Ασία όπου ο ελληνόγλωσσος πληθυσμός ήταν συχνά δίγλωσσος. Οι τουρκικές δάνειες λέξεις στην κοινή δημοτική είναι σχεδόν αποκλειστικά ουσιαστικά, που προσαρμόστηκαν στην ελληνική μορφολογία σαν ουδέτερα σε *-ι* ή σε *-ές*, αν είναι άψυχα αντικείμενα, ή σαν αρσενικά σε *-άς* ή *-ής*, αν είναι ονόματα προσώπων. Τα μικρασιατικά ιδιώματα που δέχτηκαν για μεγαλύτερο διάστημα και στενότερα την τουρκική επίδραση, έχουν και πολύ περισσότερες τουρκικές δάνειες λέξεις από την κοινή δημοτική αλλά και επιπλέον δανείζονται τουρκικά ρήματα, τα οποία και προσαρμόζουν με διάφορους τρόπους στις απαιτήσεις της ελληνικής μορφολογίας. Ο κατάλογος που ακολουθεί και περιλαμβάνει τουρκικές δάνειες λέξεις που είναι ακόμα και σήμερα σε χρήση — αν και οι ευκαιρίες για τη χρησιμοποίηση πολλών απ' αυτών σπανίζουν — μας δίνει μιά ιδέα για τις πιο συνηθισμένες σημασιολογικές περιοχές που καλύπτουν αυτές οι λέξεις.[24]

Σπίτι, αντικείμενα του νοικοκυριού κλπ.
κονάκι
σεντούκι
σοφράς
φιτίλι

[23] Πβ. Ανδριώτης (1980).
[24] Σημαντικό μέρος του καταλόγου προέρχεται από τον Costas (1936) 119-20.

τουλούμι
τέντζερες

Ρούχα και ατομικά είδη κλπ.
φέσι
γελέκι
γιακάς
παπούτσια

Φαγητό και ποτό
πιλάφι
γιαούρτι
γιαχνί
καπαμάς
καφές
ναργιλές
χαλβάς

Άνθρωπος και οικογένεια
μπόι
νάζι
κέφι
λεβέντης
αφέντης

Στρατός και διοίκηση
τουφέκι
μπαρούτη
γιαταγάνι
παράς
χατζής

Τέχνες και επαγγέλματα
γλέντι
τέλι
αμανές
λαβούτο

Από τον κατάλογο αυτό λείπουν κάποιες σημαντικές λεξιλογικές ομάδες όπως οι αγροτικοί και ποιμενικοί όροι, τα ονόματα

ζώων και φυτών, γενικοί γεωγραφικοί και τοπογραφικοί όροι και οι λέξεις για αφηρημένες ιδέες. Η τουρκική επίδραση ασκήθηκε μέσα από τις πόλεις και όχι στην αγροτική ύπαιθρο, όπως έγινε με τη σλαβική επίδραση, ή στα ορεινά βοσκοτόπια, όπως έγινε με την επίδραση των Βλάχων.

Στα κείμενα της εποχής αυτής — όχι όμως στα ποιητικά, που πλησιάζουν πιο κοντά στη ζωντανή γλώσσα — πρωτοσυναντάμε γλωσσικά μεταφραστικά δάνεια, δηλ. την προσαρμογή ελληνικών λέξεων είτε στη λαϊκή είτε στη λόγια μορφή τους, ώστε να καλύψουν ολόκληρο το σημασιολογικό πεδίο μιας ξένης λέξης — συνηθέστερα γαλλικής — ενώ προηγουμένως κάλυπταν μόνο ένα μέρος της σημασίας της. Συναντάμε επίσης σχηματισμούς νέων ελληνικών λέξεων με σύνθεση ή με παραγωγή ειδικά ως μεταφράσεις ξένων λέξεων. Παραδείγματα για το πρώτο φαινόμενο είναι η λέξη *έκφρασις* (expression) και η φράση *ἐξασκεῖ ἐπιρροήν* (il exerce une influence) και για το δεύτερο η λέξη *ἐγκυκλοπαιδεία* (encyclopèdie). Αυτά τα μεταφραστικά δάνεια αποτελούν τμήμα της προσαρμογής της ελληνικής γλώσσας στον τρόπο σκέψης και έκφρασης του Διαφωτισμού και συχνά πρωτοπαρουσιάζονται στα γραπτά των Ελλήνων διανοουμένων από τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες.[25] Η δεύτερη διαδικασία έχει μια μοναδική άποψη για τα Ελληνικά, εφόσον η νεοελληνική επιστημονική ορολογία αποτελείται κυρίως από σύνθετα που σχηματίστηκαν από ελληνικά λεξιλογικά στοιχεία, τα οποία σχεδιάστηκαν να αντιστοιχούν σε γαλλικές ή αγγλικές σύνθετες λέξεις που με τη σειρά τους σχηματίστηκαν από ελληνικά στοιχεία. Αυτό σημαίνει πως πάρα πολλές ελληνικές σύνθετες λέξεις πρωτοσχηματίστηκαν σε ξένες γλώσσες. Μια παρόμοια περίπτωση έχουμε και σε σχέση με τις κινέζικες σύνθετες λέξεις που πρωτοσυναντάμε στα Ιαπωνικά. Το ζήτημα των μεταφραστικών δανείων και των ελληνικών λέξεων με ξένη προέλευση θα το εξετάσουμε διεξοδικά όταν θα μιλήσουμε για το λεξιλόγιο της σύγχρονης ελληνικής γλώσσας.

[25] Πβ. Henderson (1971), ιδιαίτερα 1-52, Camariano - Cioran (1974) σποραδικά. Για τη γαλλική επίδραση πβ. ιδίως Contosopoulos (1978).

6 Η ανάπτυξη της εθνικής γλώσσας[1]

Στον ύστερο μεσαίωνα και στους πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας η κοινή ομιλουμένη της Βυζαντινής αυτοκρατορίας εξακολουθούσε να επιβιώνει, αλλά είχε όλο και πιο πολύ την τάση να διαφοροποιείται τοπικά. Φτώχυνε σε αφηρημένους όρους και δεν ήταν κατάλληλη για να χρησιμεύσει ως μέσο ανώτερης παιδείας. Οι ελληνικές ανώτερες τάξεις της Κωνσταντινούπολης και των άλλων πόλεων στην Οθωμανική αυτοκρατορία και η Ορθόδοξη εκκλησία χρησιμοποιούσαν για όλους τους επίσημους και λογοτεχνικούς τους σκοπούς την παραδοσιακή λόγια γλώσσα, που στην ουσία ήταν η μεταγενέστερη αττικίζουσα κοινή. Νέες λογοτεχνικές γλώσσες, βασισμένες στις διαλέκτους ιδιαίτερων περιοχών αλλά επηρεασμένες ισχυρά από την κοινή ομιλουμένη άρχισαν να διαμορφώνονται σε μέρη του ελληνικού κόσμου όπου οι συνθήκες ευνοούσαν μια δραστήρια πολιτιστική ζωή. Η μόνη από αυτές που έφτασε σε κάποιο βαθμό ωριμότητας ήταν η γλώσσα της κρητικής λογοτεχνίας του 16ου και 17ου αιώνα. Αλλά ακόμη και στην Κρήτη οι ευνοϊκές συνθήκες δεν διάρκεσαν αρκετά για τη διαμόρφωση μιας εθνικής γλώσσας, παράλληλης με εκείνες της δυτικής Ευρώπης.

Στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα οι πολιτικές και πνευματικές προσδοκίες των Ελλήνων υπηκόων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας άλλαξαν δραματικά. Η επιρροή του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού — που συχνά διοχετευόταν μέσω του Πανεπιστημίου της Πάδοβας ή μέσω των ακαδημιών που ιδρύθηκαν από τους κυβερνήτες των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών της Μολδαβίας και της Βλαχίας — και το παράδειγμα της Γαλλικής, και σε

[1] Για ολόκληρο αυτό το κεφάλαιο πβ. Caratzas (1958 β). Για το ιστορικό πλαίσιο πβ. Henderson (1971)· Svoronos (1972)· Diamandouros και άλλοι (1976)· Petropoulos (1978). Για την αρχή και ανάπτυξη των ελληνικών κοινοτήτων στην Ευρώπη και Αφρική πβ. Ψυρούκης (1974).